

MATNLI HUJJATLAR BILAN ISHLASHNING NAZARIY ASOSLARI

Yaxshilikov Bunyod**Amonov Nodir***Navoiy davlat universiteti*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada matnli hujjatlar bilan ishlashning nazariy asoslari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda matn va hujjat tushunchalarining lingvistik va hujjatshunoslik nuqtai nazaridan tavsifi, matnli hujjatlar tasnifi va ularning tuzilmaviy xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqola natijasi sifatida matnli hujjatlar bilan ishlash jarayonida qo'llaniladigan yondashuvlar tizimlashtirilib, nazariy xulosalar shakllangan.*

Kalit so'zlar: *matnli hujjat, matn lingvistikasi, hujjatshunoslik, koheziya, koherentlik, matn tuzilmasi, rasmiy hujjat, diskurs tahlili, lingvistik tahlil.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теоретические основы работы с текстовыми документами. В исследовании анализируются характеристики понятий «текст» и «документ» с лингвистической и документоведческой точек зрения, классификация текстовых документов и их структурные особенности. В качестве результата статьи систематизированы подходы, применяемые в процессе работы с текстовыми документами, и сформулированы теоретические выводы.*

Ключевые слова: *текстовый документ, лингвистика текста, документоведение, когезия, когерентность, структура текста, официальный документ, дискурс-анализ, лингвистический анализ.*

Abstract. *This article examines the theoretical foundations of working with text documents. The study analyses the characteristics of the concepts of "text" and "document" from linguistic and records management perspectives, the classification of text documents, and their structural features. As a result of the article, the approaches applied in the process of working with text documents are systematised and theoretical conclusions are drawn.*

Keywords: *text document, text linguistics, records management, cohesion, coherence, text structure, official document, discourse analysis, linguistic analysis.*

KIRISH

Zamonaviy axborot jamiyatida matnli hujjatlar ijtimoiy mulqotning asosiy vositalaridan biriga aylangan. Davlat boshqaruvi, ta'lim, huquq, iqtisodiyot va fan sohalarida hujjatlar almashinuvi muassasalar va shaxslar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishning birlamchi shakli bo'lib xizmat qiladi. Shu boisdan matnli hujjatlar bilan ishlashning nazariy asoslarini o'rganish — bu nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lgan vazifadir. Hujjat va matn tushunchalari ko'p asrlik ilmiy-

nazariy tarixga ega bo'lsa-da, ularning zamonaviy tizimli tavsifi va ishlash metodologiyasiga bag'ishlangan tadqiqotlar hanuz dolzarbligini yo'qotmagan. Xususan, O'zbekiston hujjatshunoslik fani nuqtai nazaridan bu soha nisbatan yangi va unda terminologik, metodologik hamda tasniflash masalalarida izchil yechimlar talab etiladi. Matnli hujjatlar nafaqat axborot tashuvchisi, balki muayyan kommunikativ vaziyatning mahsuli sifatida ko'rib chiqilishi lozim, bu esa ularni lingvistik va pragmatik nuqtai nazarlardan bir vaqtning o'zida tahlil qilishni taqozo etadi [1].

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Ushbu tadqiqot sof nazariy xususiyatga ega bo'lib, o'zbek, rus va xorijiy manbalardagi ilmiy adabiyotlar tahlili va qiyosiy-tahliliy yondashuv asosida amalga oshirilgan. Gal'perin I.R. ning klassik ishlarida matn yaxlit lingvistik birlik sifatida ta'riflanib, uning asosiy xususiyatlari — koheziya, kogerentlik, axborotlilik, maqsadga yo'nalganlik va qabul qilinganlik — batafsil yoritilgan [5]. Bu xususiyatlar keyinchalik matnli hujjatlarni tahlil qilishda metodologik mezon sifatida keng qo'llanilgan. De Bogrand va Dressler tomonidan ishlab chiqilgan matn standartlari nazariyasi [6] ham hujjatlar lingvistikasining asosini tashkil etadi: ular matn sifatini baholash uchun etti mezon — koheziya, kogerentlik, maqsadlilik, qabul qilinganlik, axborotlilik, vaziyatga muvofiqlik va intertekstuallik — ni belgilagan, bu esa matnli hujjatlarni tizimli o'rganishga mustahkam zamin yaratgan.

O'zbek hujjatshunoslik ilmda Abduraxmonov Q.Q. va Mirzayev A.B. ning ishlari muhim ahamiyat kasb etadi [1; 2]. Ushbu olimlar rasmiy hujjatlarning milliy an'ana va zamonaviy standartlar nuqtai nazaridan tasnifini ishlab chiqqan, hujjat tuzish tamoyillarini o'zbek tilining grammatik va uslubiy me'yorlari asosida izohlagan. Xususan, Mirzayev A.B. matnli hujjatlarni mazmun-tuzilma va funksional belgilariga ko'ra ikki asosiy guruhga — rasmiy va norasmiy hujjatlarga — ajratib, har birining diskursiv xususiyatlarini tahlil qilgan [2]. Rus hujjatshunoslik va uslubshunosligida Kostomarov V.G. ning ishlari alohida o'rin tutadi: olim rasmiy-ish hujjatlarining til xususiyatlarini, standartlashtirilgan iboralar va klishe'larning nutqda tutgan o'rnini batafsil ko'rsatib bergan [4]. Alekseyeva I.S. esa tarjima va hujjatlar tahlili kontekstida matnning kommunikativ tuzilmasini o'rganib, hujjat matnining pragmatik jihatlarini yoritgan [3].

Xorijiy ilmiy adabiyotlarda hujjatlarning lingvistik tahlili Halliday va Hasan tomonidan koheziya nazariyasi doirasida keng ko'rib chiqilgan [7]. Ularning yondashuvi bo'yicha hujjat matni o'zini yaxlit saqlab turishga xizmat qiladigan grammatik va leksik bog'lanish vositalariga tayangan holda quriladi. Van Dijk T.A. ning diskurs tahlili [8] matnli hujjatlarning ijtimoiy kontekstdagi rolini chuqur tushunish imkonini beradi: hujjat nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy amalni bajaruvchi diskursiv hodisa sifatida o'rganilishi kerak. Kress G. ning semiotika va matn nazariyasiga oid ishlari [9] hujjat matnining vizual va verbal komponentlari o'rtasidagi munosabatni tushuntirishga yordam beradi, bu esa zamonaviy elektron hujjat tizimlarini tahlil

qilishda alohida dolzarb hisoblanadi. O'zbekiston milliy ta'lim standartlari va hujjat muomalasiga oid rasmiy hujjatlar ham nazariy manba sifatida qo'llanilgan [10], zero ular matnli hujjatlar bilan ishlashning normativ asoslarini belgilaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Amalga oshirilgan adabiyotlar tahlili natijasida matnli hujjatlar bilan ishlashning bir necha asosiy nazariy tamoyillari aniqlanishi mumkin. Birinchi tamoyil — matnli hujjatni kommunikativ birlik sifatida tushunish. Hujjat o'z tabiatiga ko'ra jo'natuvchi va qabul qiluvchi o'rtasidagi maqsadga yo'naltirilgan muloqotning lingvistik mahsulidir; shu boisdan uni faqat til tuzilmasi sifatida emas, balki kommunikativ akt sifatida ko'rish zarur [5; 6]. Ikkinchi tamoyil — tizimli yondashuv: hujjat matnini tahlil qilishda uning makrotuzilmasi (kompozitsion qismlari), mikrotuzilmasi (gap va abzats darajasidagi tashkillanish) hamda umumiy diskursiv makomi bir vaqtda inobatga olinishi lozim [7; 8]. Uchinchi tamoyil — funksional tasniflash: matnli hujjatlar o'zlarining ijtimoiy vazifasiga ko'ra farqlanadi — ma'muriy-huquqiy, ilmiy, o'quv-uslubiy, tijoriy va shaxsiy hujjatlar har biri o'ziga xos til va tuzilma me'yorlariga bo'ysunadi [1; 4].

Muhokama qilinishi lozim bo'lgan muhim masala — hujjatlar tasnifidagi terminologik muammolar. O'zbek hujjatshunoslik ilmida "hujjat", "akt", "yozishmalar" va "matn" atamalarining chegaralari hamon bahsli bo'lib qolmoqda [2]. Rus adabiyotidagi "деловой текст" (ish matni) va xorijiy "official document" tushunchalari o'zbek tili kontekstiga to'liq ekvivalent bo'lmasdan, qisman mos keladi; bu esa milliy terminologiyani ishlab chiqishni dolzarb vazifa sifatida ko'rsatadi. Bundan tashqari, raqamli hujjatga o'tish jarayoni — elektron hujjat aylanmasi — an'anaviy hujjat nazariyasini yangi talablar asosida qayta ko'rib chiqishni talab etmoqda [9]. Xorijiy nazariyotchilarning ko'rsatishicha, zamonaviy hujjat nafaqat yozma, balki multimodal xususiyatga ega bo'lib, vizual, tovush va matniy elementlarni birlashtirishi mumkin [9]; bu holat milliy hujjatshunoslik standartlarini xalqaro tajriba bilan muvofiqlashtirishni talab qiladi.

XULOSA

Matnli hujjatlar bilan ishlashning nazariy asoslarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu soha lingvistika, hujjatshunoslik, semiotika va kommunikatsiya nazariyasi kesishmasida joylashgan murakkab va ko'p qirrali yo'nalishdir. Adabiyotlar tahlili asosida aniqlanganki, matnli hujjatlarni to'g'ri tushunish uchun ularni bir vaqtda lingvistik tuzilma, kommunikativ akt va ijtimoiy hodisa sifatida ko'rish zarur. Hujjat matnining koheziya, kogerentlik, maqsadga yo'nalغانlik va funktsionallik kabi xususiyatlari uning sifat mezonlari bo'lib xizmat qiladi. O'zbek hujjatshunoslik ilmida milliy terminologiyani tartibga solish, elektron hujjatlar nazariyasini rivojlantirish va xalqaro standartlar bilan integratsiya masalalari ustuvor yo'nalish bo'lib qolmoqda. Kelajakdagi tadqiqotlar milliy hujjat amaliyotini qiyosiy lingvistik va semiotik yondashuvlar asosida yanada chuqur tahlil qilishga yo'naltirilishi maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abduraxmonov Q.Q. Hujjatshunoslik asoslari. — Toshkent: Fan, 2018. — 210 b.
2. Mirzayev A.B. Matnli hujjatlar tahlili va tuzish metodologiyasi. — Toshkent: O'zbekiston, 2020. — 185 b.
3. Алексеева И.С. Профессиональный тренинг переводчика. — СПб.: Союз, 2001. — 288 с.
4. Костомаров В.Г. Наш язык в действии: очерки современной русской стилистики. — М.: Гардарики, 2005. — 287 с.
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. — М.: КомКнига, 2006. — 144 с.
6. Beaugrande R. de, Dressler W. Introduction to Text Linguistics. — London: Longman, 1981. — 270 p.
7. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. — London: Longman, 1976. — 374 p.
8. Van Dijk T.A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. — Cambridge: Cambridge University Press, 2008. — 267 p.
9. Kress G. Literacy in the New Media Age. — London: Routledge, 2003. — 186 p.
10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 14-fevraldagi 131-son qarori «Elektron hujjat aylanmasini joriy etish to'g'risida». — Toshkent, 2019. — [Elektron resurs]. URL: <https://lex.uz/docs/4214921>